

På jakt efter nya stereotyper

MIKA LARSSON

LÅT MIG inledningsvis göra två markeringar. För det första är min personliga uppfattning, att vetenskapsmannen och den seriöse journalisten båda tillhör kategorin forskare. Jag anser alltså inte att den ena gruppen är "finare" än den andra. Inte som grupp.

Som grupp väljer de två olika vägar att närma sig sitt forskningsfält. När jag betraktar vetenskapsmannen ser jag någon, som försöker förklara ett fenomen eller ett händelseförlopp genom att processa informationen genom objektiva formler. Objektiviteten uttrycks på så vis, att de valda verktygen ska kunna återanvändas på likartade fenomen och händelseförlopp - liksom en ekvation kan återanvändas om och om igen, men med nya siffror. Denna möjlighet till återanvändning blir en kvalitetsstämpel, ett uttryck för trovärdighet och tillförlitlighet.

Själv tänker jag journalistiskt. Det innebär att jag använder - inte fristående teorier, utan mitt eget subjektiva jag som processor av tillgänglig information. De olika angreppssätten medför, att journalisten måste vara på plats när det händer. Vetenskapsmannen kan däremot med fördel studera förloppet på avstånd i såväl tid som rum.

Min andra markering gäller stereotyper. Dessa kan som bekant grupperas både kors och tvärs. Ett sätt är att särskilja de stereotyper, som vuxit ur frånvaro av kontakt, från de stereotyper, som formats av täta kontaktflöden, dvs. av erfarenhet och (i bästa fall) kunskap. Stereotyper som hör hemma i den första gruppen är det mindre svårt att förändra och den goda egenskapen kan vi ta fasta på idag.

Förresten kommer jag här att beröra i huvudsak "de goda stereotyperna", dvs. dem som i regel är fria från värdeladdning och som skapas "för att bereda ordning i kaos". Men också enstaka värdeladdade stereotyper kommer att marginellt beröras.

Medvind för förändringar

Jag tar min utgångspunkt i nuet. För mig som journalist är nuet mitt arbetsfält och när jag ser mig omkring är det tveklöst så att vi befinner oss i en utvald tid, en spännande tid. En tid av dramatiska förändringar i relationerna mellan våra två länder - Polen och Sverige. Förändringar som har sin början på hemmaplan.

Polen har öppnat sig. Såväl på insidan, i relationerna mellan människor, mellan människor och myndigheter, mellan människor och media osv., som utåt i förhållandet till omvärlden. Och Polen tar allt större plats i Europa. Polen märks. Men öppenheten och dramatiskt snabba förändringar på hemmaplan har också medfört nya sociala skiktningar, nya grupperingar, nya motsättningar.

Sverige har full skjuts i konjunkturen efter långa mörka inåtkrökta år. Och vi börjar se längre än till nästa löning eller nästa utgift. Vi har börjat låta försiktigt på locket till kunskap om den inre segregationen, på arbetsmarknad och bostadsmarknad. Fler röster har släppts igenom, som riktar ljuset mot det svenska dubbelspelet under andra världskriget, och tvångssteriliseringarna avslöjar att de goda svenskarna och Det goda Sverige har mörka understråk. I omvärldens ögon har bilden flagnat av välfärdslandet, som därtill drivs allt närmare marginalisering, ytterläge, allteftersom siktet förflyttas till Bryssel. Med lanseringen av Östersjöregionen söker den politiska ledningen ett nytt centrum och en ny ledande roll.

Polen förändras, Sverige förändras. Och Europa integreras och regionaliseras. Sammanfattningsvis lever vi i en tid, som ger medvind åt förändringar. Och detta kommer att ge avtryck i de stereotyper vi förmedlar till nästa generation.

Jag tror vi befinner oss i en tid, när vi kommer att se nya stereotyper skapas.

Det var en gång...

Låt oss gå 20 år tillbaka i tiden. Till tiden före förändringarna. De stereotyper, som vi svenskar och polacker använde oss av och styrdes av i vår syn på varandra, var formade av brist på kontakt. Bilderna var grovkorniga och känslomässigt entydiga. Ledmotivet i Sverige var "polacker" som ett negativt kollektiv av kommunister, som vi alla

skyggade för. Vi svenskar fick i Polen en mycket tjugigare lott, nämligen medlemskapet i det attraktiva kollektivet "Väst" (medan vi själva på hemmaplan stolt kallade oss neutrala).

Jag har två personliga minnesbilder som starkt uttrycker just det här. Den ena bilden är riktigt hemsk. Det är min far, som fullständigt förlorar kontrollen över sitt humör vid mitt besked att jag tänker förlova mig med en polack. Jag hade träffat Marek under mina studieår i Paris, jag kände inte hans land, men jag var häftigt förälskad. Pappa skriker och hotar och varnar och mitt minnes summering av det skrämmande utbrottet var "...är polack ...är kommunist ...är våldsman". Den andra bilden är från Polen någon gång under 70-talet. Jag är på besök och jag fyller år. Min fästmans bror och svägerska lämnar över en present, ögonen glittrar av förväntan. På den tiden rökte jag och i paketet finner jag en tändare med bilden av en segelbåt och orden "Made in France". Tändaren är i mitt tycke inte bara enkel, utan också ful. Men jag ser på dem att det är inget skämt, de har givit mig en dos av det bästa världen kan ge - en dos av Väst. Och jag tackar, något omtumlad.

Visst såg vi ner på dem. Vi tyckte synd om dem, men framför allt var vi bättre än de. Och visst såg polackerna upp till oss, impregnerade av längtan och mindervärdeskomplex. Eftersmaken var besk.

Underströmmar

I detta tomrum kom jag till Polen som journalist år 1980. Tomrum i meningen frånvaro av kontakt och beröring mellan människorna i våra två länder. Vi saknade fungerande ledtrådar till varandra. För att överhuvudtaget kunna arbeta som journalist var jag tvungen att jaga mig stereotyper, dvs. filtreringsfilter, dvs. analytiska redskap för att sortera och katalogisera repliker och skeenden.

För den uppgiften räckte inte nuet. Jag insåg att jag måste söka underströmmarna i det polska samhället. Det mentala arv, som uttrycker sig reflexmässigt, omedvetet, i reaktioner - tankar och handlingar. Jag gav mig ut på mitt livs mest spännande resa. Den tvingade mig att starta hos mig själv och i det egna mentala arvet. Därför att den första uppgiften måste vara att upprätta referenspunkter. Jag måste alltså försöka synliggöra för mig själv de underströmmar som format min egen uppväxt och världsbild. Under mina två år som utrikes-

korrespondent i Polen 1980-82 skapade jag följande modell till redskap och uttryck för hur skilda arv vi har. Modellen är uppbyggd av motsatspar och naturligtvis, som alla stereotyper, förenklad. Men då, i en oerhört dramatisk tid, fungerade den. Och jag har burit den med mig sedan dess.

Två planeter

Det första motsatsparet handlar om *förhållandet till Gud*. Jag formulerade stereotyperna för "den genomsekulariserade svensken" som möter ett av världens mest gudfruktiga folk. "Ett folk för vilka kyrkan blivit ett med nationen", under sekler av frihetskamp och frihetslängtan. Någon sade till mig en gång, att inget katolskt land i världen har så många nationella helgon som Polen.

Motsatspar nummer två formulerade förhållandet till det förflutna, till *historien*. Den "historielöse" svensken, ointresserad av sitt hemlands historia, helt inriktad på framtiden och helt övertygad om att framtiden bär han i sina egna händer och formar efter egen skön. På den andra planeten polacken som av ockupanten, diktaturen berövades rätten att i frihet påverka sin framtid, men som lever så intensivt nära historien, att historien som symbolspråk nästan sammansmälter med nuet. Historien, historiekunskapen används i det offentliga samtalet både som ett förklätt instrument för kritik mot ockupanten och som en källa till tröst och hopp.

Det tredje paret av stereotyper skulle förklara *sättet att hantera nuet*. Här ställde jag "ingenjörbyggarna" mot "improvisatorerna". Där fanns det rationellt organiserade Sverige, där var och en hade och påtog sig sin roll i det gemensamma samhällsbygge, som pågick varje dag. Och där fanns planekonomins Polen, en gigantisk Potemkin-kuliss, som krävde en framodlad förmåga att fixa, *skombinować*, och improvisera för att tillförsäkra sig överlevnad.

Parallellt med förhållandet till Gud låg *förhållandet till konsten och kulturarvet*. Den enes liv tryggt förankrad i den rationella identiteten och i ett liv där kulturen väljs eller väljs bort som en av flera möjliga fritidssysselsättningar. Den andres liv tätt intill konsten och kulturarvet som en oundgänglig del av livet självt, som en kanal för och en bekräftelse på Nationens överlevnad. När man berövas rätten att påverka sin framtid, söker man det som bär över tiden, trots Makten

och som därför Makten inte kan kontrollera. Och vad bär över tiden, trots Makten? Guden, konsten, vänskapen och kärleken - romantiskt omsjungna tillflykter i ett förvridet samhälle.

Krig och Fred

Dessa fyra motsatspar är alla stereotyper. De hjälper till att förstå till synes obegripliga skeenden och de hjälpte mig i uppgiften att försöka förklara för svenskarna vad som hände i Polen, när det sovjetiska imperiet under Solidaritetsåren 1980-82 tog det, som skulle bli dess första stora synliga steg mot sammanbrottet. Motsatsparen, underströmmarna hade knådats fram under många generationer. Närmare bestämt under Sveriges 200 år av fred och det polska folkets 200 år av krig, ockupation och revolter.

Djupt nere i historien låg rötterna till andra motsatspar, som formulerade sig under mina journalistår i Polen. Jag såg till min förvåning, att det var vi svenskar som var *kollektivister*, och polackerna som var *individualister*. Svenskarnas tro på *Den Goda Myndigheten* och *Den Goda Organisationen* var slående och ur polskt överlevnadsperspektiv direkt livsfarlig. När vi i Sverige trodde myndigheten och de styrande om gott (de har ju under sekler stått på vår, på folkets sida), låg den polska traditionens goda i *uppror, mot alla odds*. Och upproret i ständigt behov av ledare, de förtrycktas ständiga behov av hjältar fick stöd från det polska mentala arvets *elitistiska* tradition av *utvaldhet*, starkt kontrasterad mot det svenskaste av det svenska - *jämlikhetens lagom-dröm*.

I Sverige ingår vi alla i den gemensamma *staten*, medan polackerna tillsammans formade *nationen*. "Staten" för dem stod snarare för Makten i händerna på ockupanten, medan "nationen" för svensken var och är ett ord med fascistisk och nazistisk bismak. Nej inte är det mycket, som jag i min 80-talsjakt på analytiska stereotyper fann gemensamt för våra mentala arv. Om något, är det i så fall att vi, både polacker och svenskar, är barn av bönder. Bondearvet ligger djupt förankrat i vårt tankegods.

Nu fylls tomrummet

Men nu, tio år efter diktaturens sammanbrott, är förändringens tid. Otryggheten har vunnit mark i Sverige och friheten mark i Polen. Vi närmar oss varandra i livsvillkor och möjligheter. Och vi börjar, om än långsamt, ta direktkontakt. Tomrummet mellan oss fylls.

Ett stort steg, kanske en vändpunkt, blev den svenska regeringens beslut om år 1999 som året med "Polen i fokus". För första gången skulle Sverige på alla nivåer och inom alla sektorer fokusera samarbete och nya projekt på ett enda land, och landet som valdes till testfall var Polen. I praktiken blev "Polen i fokus" framför allt ett imponerande brett samarbete på subnationell nivå, mellan regioner. Åtta svenska län förberedde tillsammans med var sin polsk region starkt lokalt och regionalt kryddade "Sverigedagar" på plats i det polska vänlänet. Nästan hela Syd- och Mellansverige engagerade sig i projektet. Tusentals svenskar och polacker - tjänstemän och politiker, anställda och frivilliga, lärare och elever, konstnärer, idrottsgång och kyrkans folk med flera - genomförde tusentalet aktiviteter spridda över Wrocławregionen och Szczecinregionen, Gdansk, Lublins, Łódźs och Olsztyns län, Kraków, Warszawa och Poznań. Det var ett möte, som i sin omfattning saknar motstycke. Kulturkrockarna var många, men slutresultatet blev enligt en enkät till deltagande svenska ansvariga en genomgående positiv förändring av attityderna hos svenskarna till polacker. En motsvarande enkät ska summera även de polska attityderna till svenskar.

På jakt efter nya stereotyper

Under "Polen i fokus" prövades stereotyperna från tomrummets tid. De prövades av de inblandade och visade sig inte hålla. Det räcker inte längre att vara svensk för att vara bra. Vid färjeläget i nordvästra Polen försvagas den spridda stereotypen av svenska män som "spyr på våra båtar, lever lyxliv och utnyttjar våra kvinnor". Kring Sydsveriges färjeläger försvagas stereotypen av polacker, som "stjäl våra bilar, jobbar svart och bedrar". I samarbete kring konkreta gemensamma projekt bryts enkla nedsättande stereotyper ner för att stegvis ersättas med mer komplexa bilder.

Intressanta exempel på hur direktkontakt kan vända negativt till positivt kan plockas ur den ovan nämnda enkäten. Här blir den polske "fixaren", ett epitet med negativ klang, plötsligt en "entreprenör". Och "det polska kaoset" omformuleras till "förmågan att improvisera fram problemlösningar". Beteckningar på polacker, som återkommer, är "begåvade", "kompromissvilliga", "uppfinningsrika" och jag känner igen dragen hos min egen stereotyp av polacker som en nation av överlevare, vilka likt kameleonten snabbt fångar nya tiders krav.

Det vore spännande om svenska och polska sociologer nu, mitt inne i förändringens tid, ville testa tesen om pågående omformuleringar av verksamma stereotyper i de svenskpoliska relationerna. För första gången i historien är alla stater runt Östersjön fria och förutsättningarna därför sällsynt goda för djupgående omformuleringar. Med stor nyfikenhet väntar jag också på lanseringen av polackernas egna bidrag till nya stereotyper. Tusen gånger har jag hört stereotypen om *den dömda nationen* - dömd av ett *geopolitiskt läge*, som utmanar varje expansionistisk makt att angripa Polen. "Vi kommer alltid att ha herrar. Det bästa vi kan nå är att välja våra herrar." När Östersjöregionen idag har fred och Polen är medlem i NATO och på väg in i EU blir samma geopolitiska läge en chans för omvärlden. Och Polen blir *brobyggaren* mellan norr och söder, väster och öster. Har vi i Sverige idag de analytiska redskapen, dvs. stereotyperna, för att inte överraskas, utan kunna följa den polska omformuleringen?

Vi journalister har en uppgift här - att som så ofta gå före. Inte minst därför att vi förväntas formulera analytiska redskap till hjälp för våra läsare och lyssnare, som vill följa utvecklingen i vår omvärld. Fast det synes mig som om i alla fall den svenska 90-talsjournalistiken i det avseendet försatt sig hopplöst på efterkälken.

STOCKHOLM